

SZELETEK A TERVEZÉS MÉLYRÉTEGEIBŐL

(Slices from the Depth of Planning)

FARAGÓ LÁSZLÓ

Kulcsszavak:

racionalitás tervezés tervezésmélet kommunikáció

Jelen tanulmány a tervezésmélet princípiumainak és dilemmáinak mélyrétegeiből ragad ki néhány szeletet, melyekkel a szerző a tervezésmélet hazai megalapozásához szeretne hozzájárulni. Az alapkérdések tisztázását néhány episztemológiai és etikai megjegyzés vezeti be, majd a tervezés lényegét („szubsztanciáját”) és maximáit vázolja fel a szerző.

Az egy pártra épülő politikai struktúra mentén centralizált, imperatív tervezés elvetését követően – némi hezitálás után – a gyakorlat kikényszerítette a tervezés újraindítását a közszférában is, de az egyes tervezési iskolák, stílusok és módok megválasztása inkább esetleges, mint tudatos. Ennek egyik oka, hogy alig jelent meg tervezésmélettel foglalkozó magyar nyelvű munka. A rendszerváltás előtt és után is több könyv, tanulmány látott napvilágot, amely a piaci szférában folyó tervezést segíti (pl. *Barakonyi–Lorange* 1991), de a közösségi (politikai?) tervezés lehetőségeinek és követelményeinek jelentős részét ma ugyanolyan homály fedi, mint korábban.

Kezdjük az alapoknál! Tanulmányunkban a tervezésmélet princípiumainak és dilemmáinak mélyrétegeiből ragadunk ki néhány szeletet, melyekkel a tervezésmélet hazai megalapozásához szeretnénk hozzájárulni. Az alapkérdések tisztázását néhány episztemológiai és etikai megjegyzéssel kezdjük, majd a tervezés lényegét („szubsztanciáját”) és maximáit kísérleljük meg felvázolni. Ezek tárgyalására azért van szükség, mert ismeretük hozzájárulhat a tervezési gyakorlat szürke zónáinak felszámolásához, a tudatos és hatékony gyakorlati alkalmazáshoz.

E dolgozatban – reményeink szerint megbocsáthatóan – vulgarizáljuk¹ a filozófia egyes tanításait, hogy ezáltal megfelelő közelségbe hozzuk, és felhasználhatóvá tegyük ezeket az ismereteket a – filozófiában kevésbé jártas – tervezésmélet iránt érdeklődő szakemberek számára.

A megkerülhetetlen normativitás és a korlátozott racionalitás

A társadalmi tervezés jelen gyakorlatában aránytalanul nagy figyelmet (időt és pénzt) fordítanak a helyzetfeltárára, az úgymond „objektív megalapozásra”, és alig foglalkoznak a célok, prioritások meghatározásának mechanizmusával, az ezek mögött meghúzódó értékválasztások megítélésével. Véleményünk szerint a tervezés legfontosabb mozzanata a koncepcionálás (szintézis és döntéshozatal), amely szükségszerűen normatív tevékenység és ennek tudatosítása, illetve e folyamatok minél jobb megértése és feltárása előbbre vinné a tervezés fejlődését.

Hume szerint a közvetlen empirikus tapasztalatokból (benyomások, érzetek) keletkeznek az ideák (észleletek), amelyekből olyan összetett kombinációkat tudunk előállítani, amelyek nem szükségszerűen tükrözik a benyomások bármely kombinációját. Az ideák között relációkat vagyunk képesek felfedezni, amelyek alapján el tudjuk dönteni, hogy mi elképzelhető és mi nem (Kant 1991; Bánki 1993). Valószínűségi alapon következtethetünk tényekre és ok-okozati összefüggésekre. Éppen ő, aki szándéka szerint az empirikus tudomány megalapozásán dolgozott, erkölcsfilozófiája kifejtése során arra a megállapításra jutott, hogy *a tényekből sohasem vezethetők le értékek*. A pozitív és a negatív megítélés csak a megítélő személy helyeslését vagy helytelenítését fejezi ki, bár kétségtelen, hogy az a múltbeli tapasztalatokon nyugszik.

A Hume által felvetett kérdések és válaszok termékenyítőn hatottak Immanuel Kantra. Kant az empirizmus kihívására „kopernikuszi fordulatot” hozott a racionalizmus újragondolásában. „A tiszta ész kritikája” c. művében kifejti, hogy a külvilággal kapcsolatos ismereteinket tapasztalati úton nyerjük, de *a környező világot az emberi megismerő-képességnek, szemlélőképességünknek megfelelően tudjuk csak megismerni*. A külső valóságot, a tárgyakat „a priori” ismereteink „szerkezetében” közelíthetjük csak meg. A gyakorlati ész az akaratot és az elvégzendő cselekvés tartalmát vonatkoztatja egymásra úgy, hogy a cselekvés tartalmát az akarat céljává teszi (Kant 1991 [1788]). Amikor a gyakorlati ész feloldódik pragmatikai használatában, akkor az értelmi tevékenység célracionális igénybevételére redukálódik.

Marxista megközelítésben sem következik a társadalmi és fizikai (természeti és művi) környezetből az individuális vagy társadalmi cselekvés szükségszerűsége (Márkus 1971). Az individuumok fejlődése, a konkrét döntések az ember és a világ, a tárgyi és társadalmi valóság párbeszédének, egymásra hatásának az eredménye. A (szubjektív) társadalmi lények, az emberek maguk alkotják meg, alakítják életterületüket a környező (objektív) világból. A környezet nem külsőlegesen adott faktum, hanem tudatosan is alakított valóság, amely visszahat az őt alakító egyénekre. Marx által is a legfontosabb emberi jellemzőnek tartott tudatosság lehetővé teszi, hogy saját cselekedeteit, döntéseit vizsgálja és elszakadjon a jelen valóságtól, és mást, újat akarjon. Az emberi tevékenység cél (ideálkép) által vezérelt és a cél által ellenőrzött tevékenység². Marxnál „... a tudat úgy jelenik meg, mint a tevékenységben realizációra váró célok, ideálok, eszmék és értékek ’szellemi termelése’,...mint a szubjektív szándékok objektivációjára való törekvés ...”, (Márkus 1971, 46), amely nem más, mint a fennálló gyakorlati kontextusban tudatosított (társadalmi) lét. A tudatos gondolkodás Marxnál is ideatorikus. Az embernek „Ahhoz, hogy beilleszkedjen a társadalmi életbe, e ’tanulás’, elsajátítás eredményeként ki kell alakítani tudatában a valóság egy olyan viszonylag állandó fenomenális artikulációját, melynek struktúrája megfelel annak az artikulációnak és struktúrának, amely a nyelvben mint a társadalmi tudat objektivációjában tőle teljesen függetlenül adva van.” (Márkus 1971, 50)

A tervezés a józan, racionális gondolkodás *explicit eszközként megjelenő formája*. A tervezés során is általában „a priori” *gondolati struktúrával* közeledünk a való-

ság megismeréséhez és a cselekvési terv kialakításához. Ez az, ami meghatározza a folyamat outputjait, azaz a tervezés típusának, formájának megválasztása alapvető hatással van annak tartalmára is. Az, hogy milyen szándékkal, szemlélettel és eszközökkel vizsgáljuk a kiinduló állapotot meghatározza, hogy mit látunk belőle. Még ha jól is írjuk le a valós világot, akkor is a tények (érzetek) képzetekké, ítéletekké alakítása során nem mindegy, hogy a forma, a struktúra milyen mozgásteret enged az eltérő értelmezéseknek, az ész céltételező tevékenységének. Kant terminológiáját használva a tervezés, mint „hipotetikus imperatívusz” már előfeltételez egy létező akaratot és a továbbiakban olyan akarati aktusokat követel, amelyek az első kielégítését szolgálják.

A racionalizmus hívei úgy gondolják, hogy az ész képes a korábbi ismeretek alapján új tartalmi ismeretet létrehozni, míg az empiristák a mentális folyamatokat a környezetből nyert információk visszatükröződésének tartják, azaz a tapasztalatot minden ismeret előfeltételének tekintik.

A racionalizmus megengedi „a priori” tudományos feltételezések és „észigazságok” létét. Sőt, tovább megyünk, *a racionalizmus az idealizmus egy változata*, hiszen a valóságot a történelmileg alakuló, adott kontextusban létező (társadalmi) tudaton keresztül szemléli. A tervezői racionalizmusnak éppen az a legfőbb erénye, hogy *a jelenségeket tudományosan leképezett „a priori” struktúrákba helyezi*, és azt vizsgálja, hogy milyen törvényszerűségeknek felel, vagy nem felel meg az adott jelenség. A helyzetelemzés – és kevésbé megalapozottan a programalkotás – során a tervező tudományos kategóriákban és a tudomány által megfogalmazott axiómákban, törvényszerűségekben gondolkodik.

A szavakat, a nyelvet az eltérő használatokban meglévő sémákba gyömöszöljük, egyszerűsített modellként (különbözően) értelmezzük. Ugyanez történik a tervezéskor, a koncepcionálás (paradigmálás) fázisában. Az aktor (pl. döntéshozó) saját gondolati struktúrájának megfelelően értelmezi a tényekről megfogalmazott információkat.

Ad absurdum feltételezhető egy empirikus vizsgálat és valamely ismérv(ek) mennyiségi növelésére épített stratégia, de a racionalizmus feltételezése nélkül valóban új stratégiákat, jövőképeket nem tudnánk megfogalmazni, és csak a korábbi tapasztalatokon nyugvó kis lépéseket tudnánk megtenni. Albert Einstein írta valahol: „Az intuícióban és az inspirációban hiszek ... van úgy, hogy bizonyosan érzem, hogy igazam van, de nem tudom az okát. ... A képzelőerő sokkal fontosabb, mint a tudás. A tudás korlátozott, míg a képzelőerő átfogja az egész világot, elősegíti a haladást, életet ad a fejlődésnek.” A tervezés koncepcionáló fázisában, a célok, a jövőkép megfogalmazása során gyakran el kell szakadnunk az empiriáktól, a jelen kényszerítő nyomorúságától, és merni kell akarni, merni kell változtatni.

Ugyancsak racionális alapon magának a racionalitásnak is határt kell szabni. Racionális önkorlátozás szabja meg, hogy a jelenségek vizsgálatában milyen messze, milyen mélyre kell menni, hogy a tudományos, így a tervezéseméleti eredményeket is megóvjuk a szkepszistól. Ennek hiányában soha nem gondolkodnánk előre, nem terveznénk és nem az így kialakított szándékoknak megfelelően cselekednénk, ha-

nem az újabb és újabb kételyek megoldhatatlanságán filozofálnánk. Ugyanakkor a racionalizmus talaján nem vállalkozhatunk a végső igazság vagy akár a társadalmi igazság meghatározására, legföljebb olyan struktúrákat alakíthatunk ki, olyan folyamatokat játszhatunk le, amelyek az *ott és akkor érvényes igazság minél jobb feltárását szolgálják*.

Gyakori tévhit, hogy a tervezői tevékenység, a végrehajtás és az ellenőrzés elkülöníthető a társadalmi egyeztetéstől és a szubjektív értékválasztásokon alapuló döntéshozataltól, és ezáltal a tervezés nemcsak racionálisnak, hanem objektívnek is tekinthető. Ez számos feltétel teljesülése esetén, meghatározott tervezési eljárások esetében elméletben akár igazolható is, mert léteznek a tervezésnek olyan formái, ahol a tények birtokában objektív választásra nyílik lehetőség. De annak ellenére, hogy a tervezési folyamat jelentős része a tudományos racionalizmus alapján kezelhető, akár pozitivistá alapokra helyezhető, néhány elemének makacs normativitása miatt a folyamat egésze összességében normatívnak tekintendő és akként kezelendő, azaz a politikai tevékenységek körébe sorolható. Ha ez így van, és a végeredmény elsősorban a koncepcionálás folyamatán és a döntéshozatalon múlik, akkor felvethető a kérdés, hogy érdemes-e a tervezői racionalitást, egyes elemek objektivitását védelmezni, a tudományos megalapozottságot és tényszerűséget hangsúlyozni, vagy éppen ellenkezőleg, a kevésbé megalapozott szintézisre, a konceptualizálásra és a döntési folyamatra kell koncentrálni.

A *normák* egy társadalmi csoportban meglévő egyetértést fejeznek ki. A *normakövetés* általánosított viselkedési elvárás teljesítését jelenti, azaz már egy fönnálló normatív csoportegyeztetés föllevenítése. A normavezérelt cselekvések megfelelő intézményekben, az annak megfelelő társadalmi rendben mani-fesztálódnak. Az aktorok normakonform módon cselekednek, de különbséget tehetnek cselekedeteik normatív és nem-normatív részei között. Ez feltételezi, hogy meg tudják különböztetni a szubjektív és az objektív világot.

A tervezés szükségszerű normativitásának belátásához elegendő, ha a tervezés *alapvető előfeltételezéséből* indulunk ki, nevezetesen abból, hogy valamilyen formában és módon „tervezni pedig kell”. Tehát a *modern társadalomban* a tervezés valamilyen formáját fölé helyezzük az „ad hoc”, a spontán, a nemtervezett „elrendezési módoknak”.

A tág értelemben vett tervezés szükségszerűen következik a demokratikus társadalom működéséből, a közakarat érvényesítéséből. E gondolatok kapcsán nem Jean-Jacques Rousseau, James Mill és követőiknek gyakran citált tételeire hivatkozunk, hanem inkább Rousseau egy másik művében (Émile, 1762) kifejtett neveléseméletére, mely szerint a nevelésnek nem a gyermek megzabolázása a feladata, hanem fejlődésének elősegítése. A közösségi tervezésnek sem a kisebbség, más döntéshozók, a gazdálkodók vagy az egyén korlátozása az elsődleges célja, hanem közelebb jutni a közakarat hatékony megvalósításához, és elősegíteni a korszerű értelemben vett fejlődést.

Az objektívnek tűnő vizsgálatokat is megelőzi a kérdésfelvetés, amiben benne van valamilyen előzetes normatív értékítélet, amely befolyással van a később mért,

észlelt jelenségekre. A tervezéstől nem normativitását, korlátozott racionalizmusát kell számon kérni, hanem a tervezés folyamatát, mechanizmusát, eszközeit kell fejleszteni.

A kommunikatív etika (*Habermas* 2001) azt a racionális elvárást fogalmazza meg, hogy a cselekvő (esetünkben a tervező) hivatkozni tudjon cselekvése vezérfonalára, értékrendjére, amely alapján döntéseit hozta. A közsférában folyó tervezés során általában azzal találkozunk, hogy pragmatikus érvek (pl. forráshiány) és megfontolások (választási siker reménye) mögé rejtik a normatív választásokat. Így a döntések mögött meghúzódó normatív értékek rejtve maradnak – sokszor még önmaguk számára is –, az *előfeltevések kimaradnak a megméréstetésből!* Igen gyakran csak a szűk szakmai érvek, az érték-semlegesnek (szcientista) feltüntetett globalizált érvrendszerek találkoznak a területileg és kulturálisan meghatározott életterekben gyökerező erkölcsi értékítéletekkel és materializálható érdekekkel. A tudományos ismereteket előfeltételező érveket a másik fél gyakran megérteni, sőt minősíteni sem képes, így az ilyen kommunikáció nem vezet be-, illetve elfogadáshoz. A mai magyar politikai valóságban, sajnálatos módon, még normakonform viselkedésre sem lehet számítani.³ A kommunikáció hitelességének visszaállítása jó esetben is évtizedekbe kerülhet.

Az utilitarizmus⁴ tétel- és problémakészletének néhány figyelemre méltó eleme

A tervektől és azok megvalósításától minden esetben valamilyen eredmény (változás) bekövetkeztét, vagy még inkább érzékelhető, mérhető haszon elérését várjuk. A tervezésemélet egyik alapvető etikai, morális kérdése, hogy miként ítéltető meg egyes tervezett cselekedetek helyessége és hasznossága. Abban egyezség mutatkozik, hogy a cselekedetek önmagukban nem megítélhetők, a viszonyítási alapon azonban a különböző filozófiai és tervezési iskolák eltérnek. Sokan elfogadják azt az utilitarista megközelítést, amely az érintett emberekre gyakorolt hatást kívánja mérni, bár nyilvánvalóan sok esetben nem egyszerű az érintettek körének meghatározása és a különböző típusú előnyök (haszon, kényelem, boldogság stb.) és hátrányok (veszteség, kényelmetlenség, boldogtalanság stb.) összevetése.

Betham etikája alapján⁵ az egyes cselekedetek következményeinek számbavételekor a várható „élvezetek és fájdalmak” – tágabb értelemben az előnyök és a hátrányok – mérlegelése során az alábbi körülményekre kell tekintettel lenni:

- intenzitás,
- tartalom,
- bizonytalansági tényezők,
- időbeni megvalósulás,
- annak esélye, hogy ugyanolyan előjelű következmények kövessék egymást,
- annak esélye, hogy a későbbiek során sem lesz ellentétes előjelű következménye a cselekedeteknek,
- az érintett személyek száma (*Steiger* 1997).

Az előnyök és a hátrányok számbavétele és összevetése alapján tudjuk megítélni a tervezett cselekvés „jó vagy rossz tendenciáját”. Betham alaptételeit⁶ később sokan sokféleképpen gondolták tovább⁷. Az utilitarizmusnak nem az eredeti alaptételei⁸, hanem inkább értékelési logikája adaptálható a tervezéseméletbe, és ezek az eredmények közvetlenül felhasználhatók az előzetes és az utólagos értékelések során. Ez alapján megfontolásra érdemes tanácsok adhatók a döntéshozók számára is.

Egy cselekedet helyessége a belőle származó jó vagy rossz következményektől függ. *Jól választottunk, ha döntésünk következményei jobbak, mint bármely más helyette megtehető cselekvésé.* Döntéseinket a valószínű következmények alapján hozzuk (előzetes értékelés), de a tényleges minősítés a kontroll során, az „ex post” értékeléssel végezhető csak el. Vannak cselekedetek, amelyekről tudjuk, hogy minden esetben elkerülendők, de megoszlanak a vélemények a helyes döntésekről olyankor, amikor bizonyosan közvetlen jó származna morális vagy de jure szabályok megsértéséből, vagy ha a szabályok ellentmondásosak.

További kérdés, hogy egy hosszabb cselekvéssorozat eredménye önmagában minősíti-e az adott kontextusban (ott és akkor) meghozott döntést, illetve mi az értékelés alapja? Vannak esetek, amikor erre „egyszerű” válasz adható (pl. háborús bűnök), de *az esetek többségében előre viszonyítási alapokat kell választanunk és biztosit csak e viszonyrendszeren belül állíthatunk.* Ugyancsak megoldhatatlan nehézségnek tűnik a különböző előjelű következmények összevetése, illetve az időbeni eltérésekből adódó összemérés. Az ilyen eseteket el kell kerülni a tervezés során az egyértelmű megítélés érdekében.

A fenti dilemmák elkerülésére a gyakorlatorientált megközelítések általában azt ajánlják a tervezők számára, hogy olyan elemi részekre kell szétbontani a komplex kérdéseket, amelyek stabilan azonos – vagy csak negatív, vagy csak pozitív – előjelek és egzakt módon mérhetőek.

Habermas (2001) szerint a piac és a hatalmpolitika hangolja össze a cselekvéseket, és ezek szabályozzák a személyközi (társadalmi) viszonyokat. Ilyenkor az egyes szereplők egymást instrumentalizálják, eszközként használják föl saját sikerük reményében. Habermas stratégiai cselekvésmo­delljét is gyakran utilitarista módon értelmezik és az eredményt a célok elérésében mérik.

Kommunikatív etika és cselekvés kérdésköre a tervezésemélet megalapozásában

A tervezés legkritikusabb eleme az ott és akkor „érvényes” normák, célok és prioritások meghatározása, ezek egyeztetése, összehangolása mások céljaival és az ezekkel kapcsolatos döntéshozatal. A hagyományos tervezési eljárásban a célok és a prioritások meghatározásának egyik inputját a *megismert* (!) *tényekből* („cselekvéshelyzetből”) a hagyományosan elfogadott racionalitás alapján vezethetjük le, de legalább ilyen hatással lehet a stratégiaalkotásra a döntéshozó intenciója, szubjektív (politikai) akarata.

A korszerű és demokratikus tervezési eljárásnak, mint interakciós eszköznek a feladata nem az, hogy a felkínált lehetőségek objektivitását kutassa és a döntéshozatalt ebbe az irányba terelje, hanem sokkal inkább az, hogy az elfogadásra ajánlott normák érvényességének megfelelően irányított kommunikáció útján egyességet alakítson ki, vagy elvesse azokat.

Egyre több társadalomelméleti kutatás⁹ irányul arra, hogy az egyes cselekvési alternatívák érvényességét miként lehet megállapítani, illetve a nem-konszenzusképes normákat el tudjuk-e különíteni az elfogadásra alkalmasaktól. E kutatások arra az eredményre jutottak, hogy *ha az egyes cselekvéstervek az adott életvilágban¹⁰ megfelelően levezetett kommunikáció eredményeként konszenzussal születnek, akkor azok érvényessége megfelel az ott kialakult és elfogadott normáknak.* Ezen túl Habermas hozzájárulása a tervezéselmélet megalapozásához azért is fontos, mert foglalkozott a célt követő tevékenység struktúrájának és a racionális választás tisztázásával, a kommunikatív cselekvés magyarázatával.

Felkai G. (Habermas 2001, 11) Apelre hivatkozva írja, hogy „A megismerő-cselekvő ember számára szükségszerű előfeltevésnek, mintegy a priorinak mutatkozik az a reális kommunikációs közösség, amelyből értelmezési teljesítményéhez történetileg áthagyományozott mintákat meríthet, s ahol saját fogalmait, kijelentéseit – önmaga megértésének aktusában – szembesíti embertársai elképzeléseivel.” A kölcsönös megértésre irányuló cselekvés az érvelés, a partnerek közötti diskurzus lehet, amely témánk szempontjából a tervegyeztetéseken zajlik. Ez csak akkor vezethet eredményre, ha az egész kommunikációs közösség hasonló alapnormákat vall, és azokat mindenki be is tartja¹¹.

Habermas (1986) szerint az alapjaiban teleológiai szerkezetű *társadalmi cselekvés¹²* lényegi eleme a cselekvések *összehangolásának mechanizmusa*, mely lehetővé teszi az interakciók szabályszerű és állandó hálónak a kialakulását. Megkülönbözteti a *kooperatív és a stratégiai cselekvést és kommunikációt*, amelyek a cselekvő szempontjából alternatívát jelentenek. Az előbbi kölcsönös megértésre irányuló beállítódás alapján „*egyetértéssel*”, az utóbbi alapvetően „*befolyással*” igyekszik létrehozni az összehangolt cselekvések alapját. E mechanizmusok egymást kizárják. Az interszjektíven osztott meggyőződésből közös tudás, egyetértés és kölcsönös kötelezettségvállalás ered, míg a külsődleges hatásgyakorlás megőrzi egyoldalúságát, és az egyetértés azonnal megszűnhet, amikor az érintettek felismerik, hogy az a másik fél reá gyakorolt külső befolyásából ered.

Tehát Habermas a kölcsönös megértésen alapuló kommunikatív cselekvéssel élesen szembe állítja a hatalmi igényekből fakadó imperatív, sikerorientált – általa stratégiainak nevezett – cselekvést, amikor az egyik fél nem a másik érvekkel való meggyőzésére, hanem befolyásolására törekszik. Ezt akkor is törekény konszenzusnak véli, amikor nem nyomásgyakorlás, hanem akár a másik fél által is elfogadott juttatások útján éri el a stratégia.

„Habermas szerint az ésszerű közmegegyezést úgy lehet elhatárolni egy uralkodó csoport vagy érdekszervezet – saját érdekei által vezérelt – eljárásaiban és döntéseiben megmutakozó látszatmegegyezéstől, hogy megvizsgáljuk: vajon az érintettek

mindegyike egyetértett-e volna a meghozott döntéssel, amennyiben azt ideális feltételek mellett lefolytatott vita előzte volna meg.” (Habermas 2001, 28) Véleménye szerint ezt társadalomkritikai elméleti vizsgálatokkal el lehet dönteni.

Ez alapján végiggondolva a területfejlesztési támogatási rendszereket, amikor a területi, helyi közösségek pályázatokban, tervdokumentumokban megjelenő céljai, preferenciái a pályázati feltételeknek megfelelően kerülnek megfogalmazásra, negatívan értékelhető. Igaza van Habermasnak, hogy ilyenkor nem a valós preferenciákat követi a forráselosztás és cselekvés, de ugyancsak Habermasra hivatkozhatunk, amikor azt állítjuk, hogy az anyagi haszonnal való kecsegtetés is az „életvilág”, a „cselekvéshelyzet” részének tekinthető. Sajnos a gyakorlatban nem „lefolyatható” és nem igazolható a feltételezett *társadalomelméleti kritika* sem annak igazolására, hogy csak „*részleges kompromisszumképes érdekeknek*” megfelelően jött létre a konszenzus vagy „*általánosítható érdekek*” alapján. Egyszerű verifikáció lehetne az, ha pályázat nélkül adnánk a pénzt a helyi közösségeknek és megnéznénk, hogy ugyanarra fordítják-e erőforrásait, mint a pályázati feltételek között. Vélhetően nem, ami az erőforrások és a döntési kompetenciák decentralizációja mellett szól.

Habermas kommunikatív etikáját a *gyakorlatban csak tér és idő korlátok között fogadhatjuk el*. Az adott helyen és időben folytatott diskurzus során nem ismerhető meg és nem igazolható az „általános érdek vagy normatíva”. Habermas kitétele is az, hogy „minden potenciális érintett egyetértésre jusson”, de csak az ott és akkor érvényes ismeretek és tudás alapján tudjuk meghatározni az érintetteket, illetve a potenciális érintettek sem biztos, hogy tudatában vannak az érintettségüknek. Továbbá, ha még minden érintett részt is venne a diskurzusban, akkor sem biztos, hogy mindenki szavakban ki tudja fejeteni véleményét, meg tudja fogalmazni érdekeit, illetve képes megérteni és befogadni mások érveit. A transzkulturális kommunikáció eredményességét feltétlen kétségesnek érezzük. A megfelelően lefolytatott tervezési eljárás sokat segíthet a kommunikáció alakításában.

Ha saját életviláguk hagyományai alapján, etikai-politikai viták során egy közösség minden tagja tudatosította „hogymi a jó nekik”, akkor is még az így kialakított norma ütközhet más közösségek ugyanilyen eljárás során kialakított normáival. Ha újra kezdik a diskurzust egy szélesebb körben, és mindenki kölcsönösen belátja mi áll érdekében, a kialakult új normák ismét ütközhetnek másokéval, és nem is számoltunk a jövő generációival, mint potenciális érintettekkel, akik részt sem tudnak venni a vitában.

A tervezés során természetesen törekedni kell a közös tudáson alapuló érték-konszenzus kialakítására, de attól tartunk, a gyakorlatban mégis meg kell elégedni a „stratégiai cselekvésmodell” megvalósításával. A sikerorientált cselekvő jó esetben „belső” (egy közösségen belüli) döntését konszenzussal hozza meg, de a megvalósítás során felmerülhetnek olyan helyzetek, amikor szembe kell helyezkednie azokkal a cselekvésekkel, amelyek veszélyeztetik „cselekvés-tervének” megvalósítását. Tipikusan ilyen helyzet a szűkösen rendelkezésre álló fejlesztési forrásokért folyó harc. Területileg interpretálva e gondolatokat, az adott területi egységen belül a közös tudáson alapuló egyetértésre építhető a terv, de kifelé már habermasi érte-

lebenben stratégiai cselekvésmóddal alakul a teleológiai cselekvés. Ennek hiányában egy véget nem érő egyeztetési folyamat lenne bármilyen szándék megvalósítása nélkül. Például nem lehetséges egy méretgazdaságoságon alapuló termelő kapacitást szétaprózni, és mindenhol telepíteni, ahol munkanélküliség van, vagy a keletkező hulladékot akkor is kell valahol deponálni (vagy megsemmisíteni), ha „a szerepet önként értelmezve” egyik közösség sem vállalja magára, csak ha megteremtik érdekhelyzetét, és ha kell, azt hatalmi eszközökkel is „fenntartják”.

További kritikus elem, hogy kiket tekintünk kommunikációs partnereknek. Filozófiai síkon a „paraméterek” könnyen megadhatók, de a politikai életben soha nem lehet kialakítani az ideális kommunikációs közösséget, csak a konkrét történelmi helyzetnek megfelelő realitást. Másrészt, akinek kezdeményezési, tervezési jogosultsága van, annak manipulációs lehetősége is van, hacsak nem sikerül az ideális állapothoz megfelelően bürokratikus szabályozni a folyamatot.

A tervezés fogalma (helyett lényegének körülírása) és maximái¹³

A tervezésnek *nem lehet olyan definícióját* megfogalmazni, amely valamennyi történelmi korszakára és iskoláira érvényes lenne, mert nem állandó sem tárgya, sem módszere, sem formája, és a különböző (politikai) kultúráknak is más fogalmuk van a tervezésről. Bonyolítja a helyzetet, hogy a tervezést, mint eszközt a gazdaság és a társadalom alapegységei éppen úgy használják, mint például a kormányok és különböző szupranacionális közösségeik. Az pedig különös pikantériát ad a dolognak, hogy a fasizmus és a proletárdiktatúra éppen úgy alkalmazta, saját („közpolitikai”) céljai elérése érdekében, mint ahogyan a polgári demokráciákban a közös cselekvések meghatározásához próbáljuk használni. Tehát nagyon nehéz általánosságban tárgyalni, konkrét tértől és időtől, történelmi-politikai kontextustól függetlenül. Ennek ellenére megkíséreljük az esetek többségében létező lényeg meghatározását, és az általunk érvényesnek vélt jelenlegi maximák megfogalmazását, mert valahol ez jelöli ki a tervezésemélet tárgykörét, tétel- és fogalomkészleteinek határait.

A tervezés lényegi elemeinek keresésekor két korlátozó megszorítást teszünk, amelyeket a későbbiekben paradigmátikusán kezelünk:

- a tervezés közösségi tevékenység,
- a mai értelemben vett tervezést a modern kortól datáljuk és ez vizsgálatunk tárgya.

A modern tervezést *történelmi tanulási folyamat eredményeként* kialakult *társadalmi kényszernek tekintjük*, amely a felvilágosodás tradícióiban gyökerezik, és szoros kapcsolatban van a modernizmussal. A szabad individuumoknak és gazdasági tevékenységeiknek kezelni, koordinálni kellett közös ügyeiket. Hittek abban, hogy ha a közös cselekedetek során a meglévő tudást racionálisan alkalmazzák, akkor „jobb világot” lehet építeni és a jólét ilyen módon mindenki számára növelhető. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált az is, hogy a jelen cselekedeteket a jövő figyelembevételével kell alakítani, előre kontrollálni kell a folyamatokat.

Mára viszont az is világossá vált, hogy az intellektuális és politikai felvilágosításban gyökerező modern tervezés, amely összeforrta a demokrácia és a haladás mítoszával, gyakran nem érte el célját. Nem a kitűzött célokban, a felvilágosodás eszméivel volt, van a baj, hanem azzal, *ahogy az állampolgárok és csoportjaik nem tudják kezelni közös cselekedeteiket térben és időben, a természeti- és közjavak egymás közötti elosztásában.*

A megoldást a marxizmus klasszikusai a központi tervgazdálkodás bevezetésében látták, de Mises és Hayek már a húszas, harmincas években felhívták ennek ellentmondásaira a figyelmet, és a próbafuttatás a „létező szocializmussal” együtt megbukott. A fejlett piacgazdaságok polgári teoretikusai is az állam szervező, irányító funkcióinak a kiterjesztésében látták a megoldást, amely átfogó, többszintű és többszereplős tervezési rendszer működtetését jelentette. Az elmúlt évtizedekben egyre gyakrabban és egyre többen bírálták a szakracionálisnak feltüntetett döntéshozatalon nyugvó modern tervezést (pl. *Friedmann* 1973; 1987; *Faludi* 1986). Többek között *Castells* (1977) marxista gondolatmenetben igazolta, hogy a kapitalizmusban az állampolgárok céljai helyett a tőke céljai érvényesülnek, és a környezetvédelemmel foglalkozó tervezők is azt tapasztalták, hogy nem lehet a környezeti szempontokat megfelelően érvényesíteni a tőke igényeivel szemben. A kritikák sorát olvasva *a modern tervezés hallatán egyre inkább az uralkodó hatalom akarátának megfelelő „rendszerezett értelem” állami bürokráciával történő megvalósítására asszociálhatunk.*

Az uralkodó felfogás megkérdőjelezése még nem jelenti a tervezés alapjainak teljes kiüresedését. Az érdektelenség, a tervezés elvetése helyett sokan a társadalmi konszenzus keresésének új módjait kutatják. A tervezéstudomány kutatói az elmúlt két évtizedben alapvetően két gondolkodó, *Michel Foucault* és *Jürgen Habermas* munkásságára koncentrálnak. Mindkét filozófus ráirányította a figyelmet a *kommunikáció és a nyelv jelentőségére*. A posztmodern *Foucault* az utóbbi évtizedben került a tervezéstudomány látókörébe, azzal, hogy a korábbiakhoz képest másként határozta meg a hatalom működését, új megvilágításba helyezte a tervezést, mint a hatalom gyakorlásának eszközét/intézményét. Különösen azok a gondolatmenetei fontosak, amelyek arra irányultak, hogy különböző történelmi helyzetekben *a hatalom miként viszonyult az elfogadott tudáshoz, milyen „igazságot” jelenített meg „közérdek-ként”*. *Habermas* azt vizsgálja, hogy a modern társadalom hogyan működhet demokratikusan, a kommunikáció hogyan javíthatja ennek esélyeit. Kifejti, hogy az autonóm individuumok öntudatára építő logika és tudomány helyett be kell vezetni az értelem, a gondolkodás új fogalmát. Ez az egymás kölcsönös megértésén, *helyileg és történetileg meghatározott kommunikáción alapul*. Kellő támpontot nyújthat a közös cselekvések megalapozásához – a tervezéshez – „az életvilág ... a kulturális hagyományok folytatása, a csoportok integrációja normák és értékek segítségével, és a felnövekvő generációk szocializációja” (*Habermas* 1998, 244). Elmélete alapján a tervezés megújulása is épülhet a „kölcsönös megértésre orientált cselekvés modelljére”. Az emberek az interperszonális kapcsolatok révén kölcsönösen korlátozott perspektívákat jelölhetnek ki, az egyes értékek mentén csoportok szerveződhetnek és a szolidaritásukra alapozott perspektívának megfelelően koordinálhatják

cselekvési terveiket. A tervezésselméletben többen igyekeznek összekötni a foucaultii hatalomelméletet a habermasi kommunikatív racionalitás elméletével és olyan tervezési játékeretet létrehozni, ahol a hatalom pozitív (?) módon érvényesül.

Sajnos ez ma még csak vonzó idea, a tervezésselmélet foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, de a gyakorlati tervező munkában alig történtek erre *bizonyíthatóan sikeres* kísérletek¹⁴. E poszt- vagy promodern romantikának még alig van kézzelfogható eredménye, de kétségtelen, hogy *a tervezés paradigmáinak változása megkezdődött*. E változásokról a különböző iskolák másként vallanak, de mégis megfogalmazhatók az alapvető különbségek a korábbi modernista tervezési hagyományok és az újabb törekvések között. Az 1. táblázat felsorolásában nem törekedtünk a teljességre, hanem elsősorban a változások, elmozdulások irányait szeretnénk ezzel jelölni.

1. TÁBLÁZAT

A tervezésre ható paradigmák változásának irányai
(*Direction of Paradigm's Changes Effecting Planning*)

MODERN		„POSZTMODERN”*
	<i>Ideológia</i>	
totalizáló		elméletek egymásmellettsége
a valóság megismerése, az objektív tudás és a racionalitás	<i>A tervezés alapja</i>	szubjektumok megértése, történelmileg és helyileg meghatározott „kommunikatív ész”
	<i>A tervezés eszköze, módszerei</i>	
tudományos racionalizmus, tudományosan igazolt modellek, sablonok, mércék		konszenzus-keresés, adott kontextusban érvényes eljárások, értelmezés-minták, kulturálisan begyakorlott feltevések
	<i>A terv feladata</i>	
allokálás, megszab, korlátoz		lehetőséget teremt, kereteket ad
	<i>Állampolgár</i>	
a tervezés tárgya és végrehajtó		aktív szereplő
	<i>Tervező</i>	
racióális szakember		moderátor, katalizátor, szubjektív szakember
	<i>Támogatja</i>	
a legfejlettebb technológiát		a megfelelő technológiát
	<i>Tervezés</i>	
dokumentum készítése		interaktív és interpretatív folyamat, társadalmi cselekvés, argumentatív eljárás
	<i>Döntéshozatal</i>	
centralizált hatalmi struktúrában a politikusok		társadalmiasult individuumok decentralizált csoportjai
	<i>A terv preferálja</i>	
standardizálást, uniformizálást		egyediséget, flexibilitást
	<i>Célszervezet</i>	
nagy (gazdasági) szervezetek		kis szervezetek, civil társadalom

* A posztmodern jelzőt – jobb kifejezés híján – az újabb trendek összefoglaló nevéként használjuk.

Forrás: Saját szerkesztés.

A trendek kitapintása után feltehetjük a kérdést, mit érthetünk *ma* tervezésen, mit tekinthetünk meghatározó elemeinek? Tág értelemben egységesen tervezésnek nevezhetjük a céltudatos előrelátás és az annak alapján való cselekvés véges számú variációját, mert a heterogén részeit hasonló szándékok és hagyományok fogják össze. Minden tervezési tevékenység a jövőben bekövetkező problémák elkerülése vagy jobb eredmény elérése érdekében teendőket, cselekvés sorozatokat határoz meg, vagy ez által kíván úrrá lenni bizonyos helyzeteken. A lényeg az, hogy a véletlennel, az esetlegessel állítjuk szembe a tervszerűen rendszerezett lépéseket.

A közösségi szférában folyó tervezés általunk *ma* érvényesnek vélt maximái:

- teleológiai társadalmi tevékenység,
- valamely rendszer jövőbeni irányítását szolgálja (a *ma* tudásszintjén jövőorientált),
- racionális (tudományos) és normatív (politikailag meghatározott),
- az aktuális tudást célirányosan cselekvésekké alakítja,
- többszintű és sokszereplős,
- elfogadja a közszféra – szükség esetén történő – beavatkozását a magánszférába,
- explicit és jól artikulált,
- jól strukturált, formalizált eljárásrendet követ,
- a kommunikáció egy sajátos megjelenési formája, a folyamat dokumentumai, a tervek a nyelvi kommunikáció objektivációi.

A „jó” működés (a maximák érvényesülésének) premfeltételei:

- átláthatóság,
- információkhoz való hozzáférés,
- szakszerűség (elvárható tudás és a szükséges eszközök biztosítása),
- kontrolláltság,
- garantálni kell (jogszabályokban) minden potenciális érintett számára, hogy megadott helyzetekben részt vehessen a tervezés folyamatában, véleményét kifejttesse, és a tervezőknek és a döntéshozóknak (idő- és költségkorlátok között) törekedniük kell az összes potenciális érintettel történő egyeztetésre, a kölcsönös megértésre.

Tehát a lényegét röviden összefoglalva: *a tervezés a sikerorientált intencionális (teleológiai) társadalmi cselekvés egyik jól strukturált instrumentális módja, az (ex ante) irányítás explicit eszköze.* A terv pedig a szándékolt cselekvések egy adott pillanatban rögzített (előrevetített) képe, a normákkal átszőtt társadalmi cselekvés objektivációja. Használatát a társadalmi normák, vagy esetenként azokat szakaszosan követő jogszabályok szabályozzák. A tárgyasulás nem elsősorban a megvalósítás érdekében szükséges, hanem az átláthatóságot, a véleményezhetőséget, a partnerség elvének teljesíthetőségét és a számon kérhetőséget szolgálja, mértéket ad.

Végezetül újra azt hangsúlyozzuk, hogy a tervezés fegyelmezett, racionális *eljárás mód*, ahol a racionális jelző mindenekelőtt formai értelemben használatos, az eljárás logikai rendszerére és nem az integrált döntésekre vonatkozik. Felbontani, elemezni, módszereket kiválasztani és alkalmazni lehet racionálisan, de ugyanez

nem mindig vonatkozik a szintetizálásra és a döntéshozatalra, amely inkább normatív. Ugyanakkor *a tervezési eljárás betartása és lefolytatása segíti, hogy a szintetizálás minél inkább megfeleljen a megszerzhető tudásnak és az adott kontextusban érvényes társadalmi normáknak!*

Jegyzetek

- ¹ Jelen esetben a vulgarizálás nemcsak célszerű, hanem szükségszerű is, mert néhány filozófiai tétel kiemelésével és jelen összefüggésben való felmutatásával nincs lehetőség arra, hogy például az eredeti terminológiákat használjuk, annak értelmezése nélkül, vagy bővebben kifejtjük egy-egy filozófus tannait, esetleg ütköztessük azokat más nézetekkel.
- ² „A munkás nemcsak létrehozta a természeti dolog formaváltoztatását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja saját célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akarátát.” (Marx 1967, 169)
- ³ Hacsak nem a hazug vagy „korlátozott” kommunikációt tartjuk normakonformnak.
- ⁴ Az utilitarizmus etikai irányzat, melynek megalapozója a brit Jeremy Betham (1738–1832). Utilis latinul hasznosat jelent.
- ⁵ J. Betham Bevezetés az erkölcs és a törvényhozás c. művének IV. fejezetét Bence Gy. fordításában idézi Steiger K. (1997).
- ⁶ „A hasznosság elvén azon princípium értendő, mely bármiféle cselekedetet ama tendenciájának megfelelően helyesel vagy helytelenít, amellyel az ama fél boldogságát növeli vagy csökkenteni látszik, kinek érdeke szóban forog: (...) ha ez a fél a közösség lenne általában, úgy a közösség boldogságát (...)” (An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, 1789. Idézi: Bánki 1993, 343)
- ⁷ Témánk szempontjából fontosabbak: J. S. Mill, G. E. Moor filozófusok munkái.
- ⁸ A cselekedetek helyességét nem tudjuk lemérni az emberi boldogság növelésén vagy a nyomorúság csökkentésén, mert ezek nehezen mérhető szubjektív és relatív kategóriák, a kettő össze sem vehető.
- ⁹ Különösen fontos Jürgen Habermas és Karl-Otto Apel munkássága, de meg kell említeni Ludwig Josef Johann Wittgenstein hozzájárulását is.
- ¹⁰ „Az életvilágot, amennyiben értelmezési erőforrásként vesszük figyelembe, háttérföltévések olyan, nyelviileg szervezett készleteként képzelhetjük el, amely a kulturális áthagyományozódás formájában reprodukálódik.” (Habermas 1986, 189)
- ¹¹ E tétel alapján nem jöhet létre valós konszenzus egy terrorista szélsőséges iszlám csoport és a nyugati civilizáció életvilágában felnőtt emberek között, még akkor sem, ha egyenrangú félként vesznek részt a tárgyalásokon.
- ¹² „A társadalmi cselekvés példaszzerű esetét bizonyosan aktorok (legalább két aktor) együttműködése képezi, akik instrumentális cselekvéseiket egy közös cselekvésterv véghezvitele érdekében hangolják össze.” (Habermas 1986, 175–176)
- ¹³ Kant nyomán azokat a tervezési szabályokat és elveket nevezhetjük a tervezés maximáinak, amelyekhez a gyakorlatban – megfelelő ismeretek birtokában – igazodni kellene. Ezek konzisztens betartása a ma elfogadott tudásszintnek és normáknak megfelelő tervezői gyakorlat kialakításához vezetne. A profán szóhasználatban és a tervezési gyakorlatban egyaránt az adott kontextusban érvényes preferenciákat jelentik.
- ¹⁴ A kilencvenes években, elsősorban Angliában már találkozhattunk ilyen kísérletekkel.

Irodalom

- Bánki D. (szerk.) (1993) *Filozófiai kisenciklopédia, a nyugat filozófiája és filozófusai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Barakonyi K–P. Lorange (1991) *Stratégiai management*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Castells, M. (1977) *The Urban Question*. Edward Arnold, London.
- Dror, Y. (1971) *Ventures in Policy Sciences. Concepts and Applications*. American Elseiver P.C., New York.

- Faludi, A. (1973) *Planning Theory*. Pergamon Press, Oxford.
- Faludi, A. (1986) *Critical Rationalism and Planning Methodology*. Pion, London.
- Friedmann, J. (1973) *Retracking America*. Anchor, New York.
- Friedmann, J. (1987) *Planning in the Public Domain*. Princeton University Press, New Jersey.
- Habermas, J. (1986) Magyarázatok a kommunikatív cselekvés fogalmához. – *Magyar Filozófiai Szemle*. 1–2. 175–200. o.
- Habermas, J. (1998) *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Habermas, J. (2001) *A kommunikatív etika. Új mandátum* Kiadó, Budapest.
- Kant, I. (1966) *Az ítéleteriő kritikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kant, I. (1991) *A gyakorlati ész kritikája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lefebvre, H. (1949) *Formális logika, dialektikus logika*. Hungaria Könyvkiadó, Budapest.
- Márkus Gy. (1971) *Marxizmus és „antropológia.”* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Marx, K. (1967) A tőke. *Marx–Engels Művei. 23. kötet*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Steiger K. (1997) *Filozófia*. Holnap Kiadó, Budapest.

SLICES FROM THE DEPTH OF PLANNING

LÁSZLÓ FARAGÓ

The first chapters of the study discuss some epistemological, ethical and utilitarian dilemma of planning theory. After the review of the changing orientation of paradigms effecting planning, the author tries to define the concept, main rules and principals of public planning. In his opinion planning is the well-structured method of success oriented teleological activity and the tool of ex-ante direction. While planning document is one of the objectivated forms of social activity covered with the above mentioned norms.